

НАЙДАВНІШІ КЛАСИФІКАЦІЇ СТИЛІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ МОВЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ

© Куньч З., 2010

У статті проаналізовано найдавніші в українській науці спроби класифікації стилістичних засобів мовлення, а саме концепції, виявлені в «Ізборникові» Святослава 1073 року та в латинськомовних українських посібниках з риторики й поезики XVII–XVIII століть. Цей аналіз здійснено із проекцією на пізніші концепції та сучасний етап розвитку стилістичних учень.

Ключові слова: стилістичні засоби мовлення, риторична (стилістична) фігура, троп, класифікація наукових понять, термін, термінологія.

The article analyzes ancient classification of stylistic features of speech in Ukrainian science, namely concepts revealed in ‘Izbornyk’ by Svyatoslav (1073) and Latin Ukrainian rhetorical and poetics handbooks of XVII–XVIII centuries. This analysis is made in proection on later concepts and current stage of evolution of stylistic teaches.

Key words: stylistic feature of speech, rhetorical (stylistic) figure, trope, classification of scientific concepts, term, terminology.

Дослідження термінології будь-якої галузі науки в історичному плані має важливе значення, оскільки показує динаміку розвитку знань у цій галузі й різні підходи до розгляду тих самих питань, що дає змогу виявити найвдаліші, найдоцільніші з погляду сучасного розвитку цієї науки. Класифікація наукових понять і термінів — це неодмінна передумова розбудови наукової системи, тому фахівці-дослідники й філологи-термінознавці вдаються до вивчення різних підходів до тематичних класифікацій певних наукових понять. Так, уже ґрунтовно досліджено термінологічні системи біологічної (Л. Симоненко), будівельної (В. Марченко), хімічної (Г. Наконечна), радіотехнічної (І. Кочан), літературознавчої (В. Деркач), психологічної (Л. Веклинець) термінології тощо, де запропоновано певні тематичні класифікації термінів. Ми теж проводили тематичну класифікацію риторичних термінів [3]. Однак завдання цього дослідження — розглянути тематичні класифікації мовностилістичних засобів в історичному перерізі, зокрема на прикладі найдавніших посібників, які містять відповідну інформацію.

Зважаючи на застосовані авторами найдавніших стилістичних і риторичних трактатів підходи до класифікації стилістичних засобів мовлення, можемо виділити дві відмінні концепції.

Перша концепція виявила нам перші спроби класифікації стилістичних засобів мовлення, які зафіксовано в найдавнішій письмовій пам’ятці Київської Русі — в «Ізборникові» Святослава 1073 року. Тут поміщено невеликий за обсягом трактат під назвою «О образѣх», авторство якого приписують Георгієві Херобоску, відомому візантійському вченому, професорові й бібліотекарю вищої школи в Константинополі. Ця праця, а точніше її переклад, здійснений невідомим руським книжником, містить частину його риторичного вчення про мовностилістичне оформлення тексту. Це й не дивно, адже характерною рисою риторичної науки цього періоду в Європі є досконала, детальна розробка проблеми мовного орнаментування промови, або, висловлюючись по-давньоруському, теорії «плетенія словес». Руський книжник, який переклав цей трактат, продемонстрував нам найдавнішу спробу опису засобами рідної мови системи стилістичних фігур і тропів.

Названий трактат складається з невеликого вступу, в якому стверджено, що існує 27 «поетичних образів», тобто стилістичних фігур і тропів, перелічених відразу, а далі подано докладні визначення кожного терміна, що супроводжуються прикладом або прикладами-поясненнями. Незважаючи на те, що на початку мова йде про 27 образів, у самому тексті їх 30, оскільки після пояснення терміна *поруғаніє* додатково включено ще *поиграніє*, *посмѣяніє* й *похоухнаніє*. Як бачимо, автор не прагне

класифікувати *образи* на фігури й тропи — він просто тлумачить різні мовностилістичні засоби, намагаючись при цьому відійти від давньогрецької мови оригіналу й відтворити всі терміни засобами рідної мови. Однак подавши додаткову інформацію про поняття *посм'яніє*, *поиграніє*, і *похоухнаніє*, він, по суті, виявив і першу спробу тематичної класифікації мовностилістичних засобів. Адже *пороуганіє* (суч. термін *іронія*) він тлумачить як ширше поняття — «троп, що полягає в наданні слову або вислову протилежного значення з метою глузування, насмішки» [2, с. 117], а три наступних — як різновиди іронії: *посм'яніє* (згодом у М. Довгалецького замість цього терміна з'явиться термін «*астеїзм*») — «риторична фігура, що полягає у висловленні захоплення словами, які звичайно мають негативний зміст, або, навпаки, коли осуд прибирає форму похвали» [2, с. 31]; *поиграніє* (суч. терм. *сарказм*) — «троп, побудований на злісній, уїдливій насмішці, їдкій іронії» [2, с. 248]; *похоухнаніє* (суч. терм. *міктеризм*) — «удавана, але явна насмішка, що виражається скоріше жестами, ніж словами» [2, с. 150].

Звичайно, цю спробу класифікації видів іронії в подальшій історії українських стилістичних учень було вдосконалено й ускладнено. Так, уже в Митрофана Довгалецького бачимо п'ять видів іронії: *сарказм*, *міктеризм*, *астеїзм*, *харієнтизм* і *мімесис*. Тобто додалися «*харієнтизм*» — «риторична фігура, що полягає у висловленні гострої, грубої думки ввічливо-ласкавими словами» [2, с. 312] і «*мімесис*» — «риторична фігура, що полягає в іронічному наслідуванні характеру, мови та почуттів інших людей» [2, с. 150].

Ще пізніше, уже на початку ХХ ст., у підручнику Володимира Домбровського «Українська стилістика й ритміка. Українська поетика» подано докладне тлумачення поняття «іронія», яка, за його словами, посідає «серед тропів зовсім окреме місце» [1, с. 65]. Іронія «послугується контрастом для схарактеризування даної особи або річі такими прикметами, яких у неї як раз не має, щоби в той спосіб підійняти її на сміх» [1, с. 65]. Домбровський виділяє такі види іронії: «*холодну або суху*» — «іронію, позбавлену емоціонального характеру»; «*сарказм*» — «визначається участю почуття їдкої глуму й етичного негодування»; «*інвективи*» — «прямого й острого осудження зазначеного пороку чи гріха» [1, с. 65].

Гадаємо, що зафіксована в «Зборниківі» Святослава перша в історії української стилістики спроба класифікації видів іронії є доволі вдалою, оскільки в її основі лежить міра вияву в стилістичному засобі комічного та переростання його у висміювання. На цій же підставі ґрунтується й сучасна класифікація видів комічного: *іронія* — «прихована насмішка, коли мовлене треба розуміти в протилежному, негативному значенні» [5, с. 485]; *сарказм* — ущипливе, викривальне, дошкульне глузування [5, с. 819]; *ґротеск* — «навмисне карикатурне спотворення, перебільшення чи применшення зображуваного» [5, с. 312].

Другу, дуже ґрунтовну спробу класифікації стилістичних засобів мовлення зафіксовано в латинськомовних українських підручниках з риторики й поетики XVII–XVIII століть. З того часу до нас дійшли переважно посібники з риторики професорів Києво-Могилянської академії, а також віднайдений Олексою Горбачем поміж рукописів Австрійської національної бібліотеки у Відні посібник з риторики для студентів Карловецької слов'яно-латинської колеґії (1736 р.).

У всіх цих підручниках центральною частиною є теорія словесного вираження. Її зміст узагальнено можна подати так: загальні спостереження над різними граматичними формами й конструкціями (речення, фраза, період); опис і класифікація риторичних фігур; судження про основні характеристики стилю та його різновиди. Класифікація фігур і тропів — предмет особливої турботи авторів латинськомовних посібників. Відповідно до традиції, що бере початок від Цицерона, фігури поділяють на два великі класи: *фігури думки* (*figurae sententiarum, schemata*) і *словесні фігури* (*figurae verborum*). Основна різниця між цими двома класами фігур полягає в тому, що фігури думки залежать виключно від уявлення або зміни думки: фігура залишається такою самою, навіть якщо в ній змінити всі слова (напр., *просопопея*), а фігури слів, навпаки, зникають у разі зміни слів, залежать від них. Словесні фігури поділяють, у свою чергу, на три різновиди: *фігури додавання* (напр., *анафора*, *антистрофа*, або *конверсія*, *анадиплосис*, *синонімія*, *градація* тощо); *фігури пропуску* (напр., *еліпс*, *асиндетон*, *ад'юнкція*, *диз'юнкція* тощо); *фігури подібності* (напр., *парономасія*, *ізоколон*, *антитезис*, *дубітація*, або *вагання*, тощо). Словесні й смислові фігури перелічено в посібниках з детальними поясненнями, теорію підкріплено прикладами, як це звичайно буває в шкільних підручниках.

Тропом автори латинськомовних українських посібників з риторики й поезики називають перенесення прямого значення слова або виразу на інше з метою досягнення краси. Українські вчителі красномовства поділяють тропи на дві групи: словесні й смислові. До словесних тропів належать *метафора*, *синекдоха*, *метонімія*, *антономазія*, *ономатопея*, *катахреза*, *металепсис*. Смислові тропи, або тропи думок, — це *алегорія*, *іронія*, *перифраза*, *гіпербатон*, *гіпербола*. Повний список тропів у риторів виявляється дуже довгим, подано ґрунтовне тлумачення кожного тропа з аналізом усіх його різновидів і наведенням численних прикладів.

Засвідчений у латинськомовних українських посібниках з риторики й поезики підхід до класифікації мовностилістичних засобів, безумовно, було використано й вдосконалено в працях пізніших учених. Так, згадуваний уже В. Домбровський теж розмежовує поняття «фігура» і «троп». Він дає таке визначення тропа: «такий вислів, в якому для унагляднення образу одно слово, одна назва якогось предмету змінена іншим на основі асоціативного зв'язку, яким дотичні виображення є об'єднані у нашій свідомості» [1, с. 1] і наводить характеристику семи тропів та їхніх видів: *епітет*, *порівняння*, *метафора* (*оживотворення* і *алегорія*), *метонімія* (*перифраза* й *евфемізм*), *синекдоха* (*гіпербола*, *літота*, *алюзія*), *іронія*, *катахреза*. Як бачимо з наведених прикладів, перелічено практично ті самі тропи. Класифікація фігур у В. Домбровського теж має спільні риси із класифікацією латинськомовних посібників. Зокрема, він класифікує фігури відповідно до того, чи остання змінює тільки зовнішню, звукову форму вислову, чи внутрішню, логічно-синтаксичну його будову.

Класифікацію стилістичних засобів на фігури й тропи підтримують також сучасні вчені. Та, на відміну від авторів XVII–XVIII століть, сучасні філологи не розрізняють понять «словесний троп» і «смисловий троп». *Алегорія*, *гіпербола*, *евфемізм*, *епітет*, *катахреза*, *літота*, *метафора*, *метонімія*, *порівняння*, *синекдоха*, *плеоназм* тощо — все це в сучасних посібниках і підручниках тропи без виділення окремих їх видів. Найбільш вдалу і доцільну класифікацію стилістичних (риторичних) фігур, яка, безумовно, має чимало спільного із класифікацією латинськомовних авторів, пропонує Ю. Шерех [7, с. 148–156]. Він виділяє *фігури накопичення* (*плеоназм*, *ампліфікація*, *градація*, *анафора*, *епіфора*, *анадиплоза*); *фігури недоговорення* (*еліпс*, *апосіопеза*, *анаколют*), *фігури ритмізації* (*синтаксичний паралелізм*, *хіазм*), *фігури діалогізації* (*риторичне питання*, *риторичний оклик*, *риторичне звертання*, *антиципаційне запитання*). Інших фігур Ю. Шерех не розглядає, бо він не ставить собі за мету розглянути всі стилістичні фігури. Він зазначає: «На Україні науку про синтаксичні фігури проваджено в XVII–XVIII ст., особливо в Києво-Могилянській академії. Не охоплюючи в цілості цієї дуже широкої теми, подамо тут коротку характеристику деяких найцікавіших стилістичних фігур» [7, с. 148]. Отже, цей учений безумовно використав напрацювання латинськомовних українських підручників, удосконаливши їх на свій розсуд.

Підсумовуючи, наголосимо, що взяті до аналізу найдавніші українські посібники, що стосуються проблем мовностилістичного оформлення тексту, подають відмінні від усталених нині класифікації стилістичних (риторичних) фігур і тропів. Специфіку кожного з розглянутих у статті підходів ми охарактеризували вище, та зазначимо найважливіше: усі напрацювання попередніх періодів, як бачимо, використовують у своїх працях пізніші вчені. Вони посилаються на посібники й наукові трактати попередників, використовують термінологічні надбання, а також ураховують досвід тематичної класифікації мовностилістичних засобів мовлення.

1. Домбровський В. Українська стилістика й ритміка. Українська поезика / Володимир Домбровський. — Мюнхен: Мюнхен Монашії, 1993. — 175 с. — (Фотопередрук зі статтею Євгена Пшеничного та післясловом Олекси Горбача).
2. Куньч З. Риторичний словник / Зоряна Куньч. — К.: Рідна мова, 1997. — 341 с.
3. Куньч З. Українська риторична термінологія: історія і сучасність: Монографія / Зоряна Куньч. — Л.: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. — 216 с.
4. О образѣх / Буслаев Ф. И. Историческая хрестоматія церковнославянскаго и древнерусскаго языков / Федор Иванович Буслаев. — М., 1861. — С. 267–273.
5. Словник іношомовних слів / [уклад. Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко, Г. М. Сютя, Т. В. Цимбалюк]. — К.: Довіра, УНВЦ «Рідна мова», 2000. — 1018 с. — (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).
6. Смотрицькій М. Грамматіки славенскія правільное синтаґма / Мелетій Смотрицький. — К.: Наук. думка, 1979. — 497 с.
7. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Юрій Шерех. — Мюнхен: Молоде життя, 1951. — 402 с.